

To err or not to err: Litt om retroflektering i norsk scenespråk

Av Gjert Kristoffersen

Publisert i *Menneske, språk og fellesskap: festskrift til Kirsti Koch Christensen på 60-årsdagen 1. desember 2000*, redigert av Øivin Andersen, Kjersti Fløttum og Torodd Kinn. Oslo: Novus, 2000.

1 Innledning

Denne artikkelen handler om norsk scenespråk, nærmere bestemt det som er knyttet til bokmål. Dette er et emne som så vidt jeg kan se, er temmelig stemoderlig behandlet i studiet av norske talemålsvarieteter. Samtidig er det en av de østnorske varietetene som kan sies å utgjøre normbasisen for det vi kan kalle uoffisielt normert talemål her i landet, altså en talemålsnorm som ikke er offisielt godkjent av myndighetene, men som likevel av mange synes å oppfattes som mer korrekt enn andre varieteter, i hvert fall i visse sammenhenger.¹

For mange vil kanskje denne varietetten framstå som identisk med det høyere talemålet i Oslo, men den har en del arkaiske trekk som kanskje gjør det mer naturlig å identifisere den med eldre talt riksmål slik uttalen av dette er normert i for eksempel Alnæs (1925) og til dels i Berulfsen (1969). Et iørefallende eksempel på et slikt arkaisk trekk er uttalen *etter* for *etter*, som utenfor teateret i dag må ses på som relativt sjeldent.

Det er et annet arkaisk trekk som har fanget min interesse og som jeg skal behandle i denne artikkelen, nemlig manglende retroflektering i omgivelser der en ellers finner dette i naturlig østlandsk talemål. Retroflektering er den sammensmeltingen av /r/ pluss en følgende koronal konsonant (/t, d, s, n, l/, heretter kalt umarkerte koronaler) som finner sted i øst- og nordnorske dialekter, og som har som fonetisk resultat såkalte retroflekse lyder, dvs. lyder som med hensyn til alle andre egenskaper er identiske med de umarkerte koronalene, men som lik /r/ artikuleres med tungespissen i stedet for tungebladet mot munntaket. Disse lydene transkriberes vanligvis som [t̠, d̠, s̠, n̠, l̠].

¹ Andre varieteter som inngår i denne normbasisen er leseuttalen i riksmidlene, norsken som formidles i de fleste lærebøker i norsk som fremmedspråk, og ikke minst det høyere talemålet i Oslo og andre østlandsbyer.

Retroflektert uttale, som er knyttet til østnorske, trønderske og nordnorske dialekter, finner vi for det første i konsonantgrupper som historisk sett hører til innenfor det samme morfemet, som i *kart*, *vers*, *barn* etc. Retroflektering som synkron, fonologisk prosess gjør seg dertil gjeldende over alle typer morfologiske og syntaktiske grenser, for eksempel i bøyningsformen *hør-te*, avledningen *kjær-lig*, sammensetningen *stor-ting*, og over ordgrenser i fraser som *har tatt*. Fordi retroflektering manifesterer seg inne i ord så vel som over ordgrenser, og ikke minst fordi viktige bøyningsendelser som ubestemt form flertall og presens slutter på /r/, er dette et trekk som i høy grad preger de talemålsvarietetene som har den.

Selv om scenespråket uten tvil må karakteriseres som en østnorsk varietet, finner vi likevel en viss tendens til å unngå retroflektering, altså en tendens til å ville uttale /r/ og de umarkerte koronalene som konsonantgruppe. For eksempel uttales *hjerter* ofte som [²jær.tə] i stedet for [²jæt.tə].² Men hører man etter, (noe som dessverre lett kan gå ut over den rent estetiske opplevelsen), vil man høre at det vi kan kalle splittet uttale langt fra er konsekvent. Et spørsmål som da melder seg, er om det er noe system i variasjonen. Målet med denne artikkelen er å bidra til å kaste lys over dette.

Når jeg kaller manglende retroflektering for et arkaisk trekk, støtter jeg meg på den behandlingen fenomenet får i de uttaleordbøkene som ble utgitt i Norge i forrige århundre.³ Alnæs (1925:13) skriver at ”man [bør] være varsom med uttalen av slike konsonantforbindelser. Det lar sig visstnok neppe gjøre å gjennomføre i østlandske (og nordenfjelske) mål den skarpe uttale av *rs*, *rt*, *rn*, da den er lite naturlig for østlandske tunger; men man bør undgå de inverterte lyd (dvs. full assimilasjon, GK)”. Videre heter det at i /r/-forbindelser uttales /r/ alltid ”skarpt” etter kort vokal i trykktung stavelse, mens den retroflektetes etter lang vokal og i trykklett stavelse. Alnæs åpner med andre ord for unntak, det som nevnes er *herlig*, mens *kjærlig* og *inderlig* angis med retroflektering. Også når /r/ kombineres med lukkelyder, finner vi unntak: ”Efter kort vokal uttales *rd* og *rt* med skarp r i en hel del ord: *orden*, *verden* *fordre*, *verdig* osv., *styrte*, *hurtig*, *hjerter*, *smerte*.” Vi ser at Alnæs uttrykker en negativ holdning til retroflektering, han anbefaler at en unngår den i sin fullt utviklede form. Han angir samtidig en rekke unntak.

Berulfsen (1969: 11) er vagere. Han sier at ”[i] vanlig østnorsk talemål lar det seg neppe gjøre å gjennomføre noen annen uttale (dvs. retroflektering, GK); men i opplesning og i

² Lydskriften er IPA. Punktum markerer stavelsesgrense. De hevede tallene markerer at den følgende stavelsen har primærtrykket, og uttales med henholdsvis tonelag 1 eller 2.

høytideligere språk vil det i hvert fall ikke skade om de to deler av lydforbindelsen blir tydeligere uttalt.” Ettersom retroflektering ikke transkriberes i uttaleangivelsene, lar det seg ikke avgjøre om han mener unntakene angitt av Alnæs fremdeles er unntak, men de nevnes i hvert fall ikke i forordet.

Det som framgår av disse sitatene er at splittet uttale representerer et ideal som forfatterne innser ikke lar seg opprettholde fullt ut, men som likevel bør gjennomføres i mer høytidelige stilnivåer. Scenespråk kan avgjort knyttes til denne høytidelige og skriftmålbundne sfæren, i hvert fall der teksten ikke er samtidig, og protagonistene i stykket representerer borgerskapet, slik som i Ibsens samtidsdramaer.

På tross av det tittelen kanskje har forledet leseren til å tro, er dataene for denne lille undersøkelsen hentet fra en innspilling av et av Henrik Ibsens skuespill, og ikke fra en innspilling av Hamlet. Ibsen ble valgt fordi han er så sentral i norsk scenekunst. Det er derfor god grunn til å vente at i den grad det finnes noen nedarvet scenespråksnorm her i landet, vil den bli lagt til grunn når man spiller Ibsens samtidsdramaer, i hvert fall i de tilfellene der det ikke samtidig er lagt inn store formeksperimentet i regionen. Det finnes ikke overveldende mange innspillinger tilgjengelig på markedet, og valget falt på en innspilling av *John Gabriel Borkman* fra Radioteatret i 1969, instruert av Hans Heiberg og utgitt på CD av NRK/Lydbokforlaget i 1999. Total spilletid er 101 minutter. Flere detaljer om innspillingen følger i avsnitt 4 nedenfor.

2 Retroflekteringsregelen i østlandsk dagligtale

Retroflekteringsregelen er i den formen den har i østlandske bytalemål i dag, temmelig kompleks.⁴ Vi må i utgangspunktet skille mellom såkalte avledete og monomorfematiske omgivelser. Avledete omgivelser er omgivelser der kombinasjonen av /r/ + umarkert koronal oppstår ved at to morfologiske eller syntaktiske elementer føyes sammen til større enheter. Når morfologiske elementer føyes sammen blir resultatet et ord, for eksempel avledningen *kjær-lig*, og når ord føyes sammen, for eksempel *har tatt*, blir resultatet en frase eller en del av en frase. Innenfor gruppen avledete omgivelser må vi derfor skille mellom leksikalske og postleksikalske retroflekteringsomgivelser. Leksikalske omgivelser finner vi innenfor ord, mens postleksikalske omgivelser er de vi finner mellom ord. Monomorfematiske omgivelser er omgivelser der ingen grammatisk grense finnes mellom /r/ og den følgende koronalen, som for eksempel i *barn*. Dette gir følgende systematisering:

³ Jeg ser bort fra Vanvik (1985), siden denne som ikke forlagsutgitt har hatt en svært begrenset utbredelse.

Monomorfematiske Leksikalske	Avledete	
	Leksikalske	Postleksikalske
<i>barn</i>	bøyning: <i>hør-te</i>	<i>har tatt</i>
<i>hjerter</i>	avledning: <i>kjær-lig</i>	<i>ser damen</i>
<i>vers</i>	sammensetning: <i>stor-ting</i>	<i>får lov</i>
...

Det viktigste skillet går mellom monomorfematiske og avledete omgivelser. I ikke avledete omgivelser finner vi et unntak som vi normalt ikke finner i avledete omgivelser, nemlig ikke retroflektering når den følgende koronalen er /d/. Det heter derfor [²gar.də], *garde* og [¹sværd], *sverd*, og ikke *[²gad.də] og *[¹svæd].⁵ Men dette gjelder bare når /r/ hører til den trykksterke stavelsen. I trykklette stavelser finner vi retroflektering, jf. [ga¹dɪst], *gardist* og [væ.¹dɪ:], *verdi*. Som nevnt ovenfor, peker også Alnæs (1925) på at vi ikke finner retroflektering i ”en hel del ord” der /r/ følges av /d/. Dette kan tyde på at Alnæs ser unntakene som leksikalske, men så vidt jeg kan se er det mulig å gjøre rede for dem ved den regelen jeg nettopp har antydnet. Hypotesen her vil altså være at retroflektering ikke finner sted i /rd/-forbindelser når /r/ ellers ville bli uttalt som del av rimet i en trykksterk stavelse. I avledete omgivelser finner vi imidlertid regelfast retroflektering, jf. uttalen av *fordom* (leksikalsk omgivelse) og *ser damen* (postleksikalsk omgivelse).

Et annet unntak finner vi i b.f. mask. Når vi legger den bestemte artikkelen til stammer som slutter på /r/, utløser dette retroflektering. Bestemt form av substantivene *bar* og *fetter* er således [¹ba:.ən] og [¹fet.tən].⁶ Men dette gjelder bare hvis vokalen foran /r/ er lang. Er den kort og trykksterk, som i *narr*, får vi ikke retroflektering, bestemt form her er [¹nar.rən]. Dette ser ut til å gjelde uten unntak i leksikalske omgivelser. Postleksikalsk ser den også ut til å gjelde, for eksempel i *narr dem*, men her representerer i hvert fall verbformene *tør* og *bør* unntak.

⁴ En mer detaljert drøfting finnes i Kristoffersen (2000: kap. 4)

⁵ Dette unntaket gjelder østlandske bymål. Lenger nord finner vi retroflektering også her.

⁶ Det er mulig at vi her finner variasjon knyttet til stilnivå. Former som [¹ba:.rən], *baren* og [¹fet.tɪ.rən], *fetteren* synes også akseptable.

Ellers finner vi også leksikalske unntak. Særlig fremmede navn ser lett ut til å få splittet uttale i etermediene, formodentlig for å gi uttalen et mer autentisk preg. Eksempler jeg selv har lagt merke til, er *Barcelona* og *Soeharto*. Et navn av nordisk opprinnelse som jeg også har notert med splittet uttale, er *Norne* i sammensetningene *Norne-feltet* og *Norne-ulykken*. Men her varierer den splittede uttalen med retroflektert uttale.

3 Hypoteser

I prinsippet kan den variasjonen vi finner med hensyn til retroflektering i scenespråk, være av to typer. Dersom det er tale om konsekvent gjennomførte unntak knyttet til bestemte morfologisk eller syntaktisk definerte omgivelser, har vi med komplementær distribusjon å gjøre, og oppgaven blir å identifisere de leksemene eller de omgivelsene der vi finner retroflektering i dagligspråket, men ikke i scenespråket. Vi vil da ha knyttet scenespråk og dagligspråk til ulike grammatikker.

Systematiske unntak kan også være knyttet til bestemte leksemer. Et tenkt eksempel kan være at *hjerte* alltid uttales [²jær.tə] der dagligspråket har [²jæt.tə], mens *smerte* like konsekvent uttales [²smæt.tə] i begge varietetene. I slike tilfeller er det mer problematisk å anta at vi har å gjøre med ulike grammatikker. Her vil det være mer fornuftig å anta at vi har å gjøre med identiske grammatikker (qua regelsystem), men at scenespråket har bl.a. *hjerte* merket som unntak i leksikon.⁷

I begge disse tilfellene har vi som nevnt å gjøre med komplementært distribuerte omgivelser der regelen unntaksløst enten virker eller ikke virker. Men det kan også tenkes at variasjonen ikke er systematisk fra et strukturelt synspunkt. I den grad dette er tilfelle, konstituerer retroflektering en såkalt språklig variabel, se for eksempel Labov (1972: 7ff.). En språklig variabel er et strukturelt element i grammatikken som kan ha mer enn én realisasjon. Dersom retroflektering representerer en fakultativ regel, vil den derved konstituere en språklig variabel.

En av de grunnleggende innsiktene fra sosiolingvistikken tidlige fase i 60-årene var at bruken av variantene knyttet til en språklig variabel kan være styrt av utenomspråklige faktorer som sosial bakgrunn, kjønn, alder, stil etc. Den siste typen er viktig i vår

⁷ I Kristoffersen (2000) antar jeg i samsvar med Rinnan (1969) at retrofleksene er underliggende i ikke avledete omgivelser som *hjerte* og *smerte*, slik at regelen bare virker i avledete omgivelser. De underliggende representasjonene i scenespråket ville da være hhv. /jerte/ og /smette/, mens de i dagligspråket ville være /jetje/ og /smetje/.

sammenheng. Dersom bruk av retroflekteringsregelen er følsom i forhold til stilnivå i den forstand at bruken av den avtar omvendt proporsjonalt med formalitetsgrad, vil vi vente at scenespråket representerer et stilnivå der vi vil finne mindre av den enn i dagligspråket. Dette stemmer med de usystematiske observasjonene som dannet utgangspunktet for denne artikkelen.

I utgangspunktet kan vi da foreta en kvantitativ analyse, dvs. registrere alle retroflekteringsomgivelser i en tekst, notere hvor mange av disse der retroflekteringsregelen har virket, og så regne ut en retroflekteringsprosent. Men bak denne prosenten kan det gjemme seg et mer komplisert mønster. Det viser seg ofte at språklige og ikke-språklige omgivelser spiller sammen i den forstand at ulike språkstrukturelle trekk kan påvirke bruken på samme måten som utenomspråklige trekk. For eksempel kan det tenkes at regelen virker hyppigere, ja kanskje obligatorisk i noen omgivelser, mens den virker sjeldnere i andre. Et slikt mulig skille her er for eksempel at regelen kan virke hyppigere i postleksikalske enn i leksikalske omgivelser.

For nå å generere noen enkle hypoteser, kan vi ta utgangspunkt i Leksikalsk fonologi, en retning innenfor generativ fonologi som vokste fram i løpet av 1980-tallet, og som knytter fonologien til andre nivåer i grammatikken, nemlig morfologi og fonologi.⁸ I leksikon samspiller fonologi og morfologi i den forstand at orddanningsregler skaper omgivelser som kan utløse fonologiske regler. Postleksikalsk, dvs. etter at produktene av den leksikalske derivasjonen er satt inn i syntaksen, skaper ordgrenser nye omgivelser som fonologiske regler kan virke i. Noen regler virker bare i leksikon, andre bare i den postleksikalske komponenten, mens andre igjen kan virke på begge nivåene. Retroflekteringsregelen hører til den siste typen, den virker som vist ovenfor både i leksikon og postleksikalsk.

En hypotese som kan utledes fra Leksikalsk fonologi, er at retroflektering kan ha systematiske unntak i leksikon, mens den postleksikalsk vil være unntaksløs. Den læringspsykologiske motivasjonen bak denne antakelsen er at unntak knyttet til bestemte ord er lettere å lære enn unntak knyttet til fraser, siden antallet ord i prinsippet er svært mye lavere enn antall mulige fraser i et språk, sett som antall kombinasjonsmuligheter mellom ord som syntaktisk og semantisk kan kombineres. Lettest vil unntak kanskje være å mestre der /r/ og den etterfølgende koronalen hører til samme morfemet, ettersom kombinasjonen vil være der uansett hvilke omgivelser morfemet dukker opp i.

⁸ Innføringer i Leksikalsk fonologi finner en i Kaisse & Shaw (1985) and Kenstowicz (1994: kap. 5).

Den samme type resonnement holder ikke nødvendigvis dersom vi har å gjøre med en språklig variabel. Her er det tale om ikke-konsekvent bruk av en regel. A priori er det vanskelig å tenke seg at det skulle være lettere å kontrollere bruken av en slik regel i leksikon enn postleksikalsk. Det er i begge tilfeller tale om en situasjon der betingelsene for at regelen skal komme til anvendelse, er oppfylt, slik at språkbrukeren må foreta et mer eller mindre bevisst valg.

I den videre framstillingen vil jeg velge en hovedsakelig induktiv tilnærming, og gjennom en kvantitativ analyse forsøke å identifisere de omgivelser der vi finner variasjon, og deretter drøfte i hvilken grad dette kan forklares i lys av faktorer i disse omgivelsene. Denne analysen følger i avsnitt 5 nedenfor.

En annen hypotese kan knyttes til alder. Dersom manglende retroflektering er et arkaisk trekk, vil vi vente å finne mindre av det jo yngre skuespilleren er.

4 Data

Data er som nevnt allerede, hentet fra en radioteaterinnspilling av Henrik Ibsens *John Gabriel Borkman* fra 1969, instruert av Hans Heiberg. I hovedrollene finner vi Olafr Havrevold som Borkman, Tordis Maurstad som fru Borkman, Wenche Foss som Ella Rentheim, Ingerid Vardund som fru Wilton og Svein Scharffenberg som Erhart Borkman.⁹

Vår interesse retter seg naturligvis mot skuespillerne og deres språkføring. Det er verd å merke seg at vi har å gjøre med en oppsetning der instruktøren har modernisert teksten ved konsekvent å omskrive ord og fraser som virker alderdommelige. For eksempel er *hvorledes* konsekvent skiftet ut med *hvordan*. Det ligger derfor ikke noen føringer i retning av arkaisk eller alderdommelig uttale i selve regikonseptet, og vi kan vel derfor regne med at språket er representativt for det en oppfattet som en realistisk spillestil ca. 1970.

Data for undersøkelsen ble etablert ved at jeg først leste gjennom teksten og merket hver retroflekteringsomgivelse. Deretter hørte jeg gjennom skuespillet, og for hver retroflekteringsomgivelse noterte jeg om retroflektering fant sted eller ikke. Hver enkelt forekomst ble registrert i en database med opplysninger om hvilken konsonant som følger /r/, skuespiller, sted i skuespillet forekomsten befinner seg, og ulike opplysninger om ordet eller frasen forekomsten befinner seg i. Forekomster ble klassifisert som leksikalsk (/r/ og den etterfølgende koronalen befinner seg i samme ord, inkludert sammensetninger) eller postleksikalsk (/r/ og den etterfølgende koronalen befinner seg i hvert sitt syntaktiske ord).

⁹ Vilhelm Foldal spilles med markert bergensk substrat av Sverre Hansen, og er således ikke av interesse her.

Dersom /r/ og den følgende koronalen befinner seg på hver sin side av en morfologisk grense innen et ord, ble grensetype notert. Ulike fonologiske egenskaper ved forekomsten ble også notert, for eksempel om /r/ befinner seg i trykksterk eller trykksvak stavelse, om det mellom /r/ og den følgende koronalen befinner seg en /e/ i skrift, som for eksempel i *årene* (b.f.pl.mask), om vokalen foran /r/ er lang/ etc., altså forhold som kunne tenkes å påvirke sannsynligheten for retroflektering.

For å kunne avdekke evt. mønstre ved hjelp av en kvantitativ analyse, trengs det naturligvis et visst antall forekomster av de typene en ønsker å undersøke. Det vil framgå av analysen nedenfor at selv ikke innenfor rammene av et komplett skuespill er det mulig å skaffe seg like god dekning innenfor alle typene. Dette begrenser undersøkelsen til de viktigste rollene. Tabell 1 viser fordelingen av forekomster av retroflekteringsomgivelser innenfor ordgrenser for hver av skuespillerne.¹⁰

<i>Skuespiller</i>	<i>Antall forekomster</i>
Foss	151
Havrevold	117
Maurstad	138
Scharffenberg	18
Vardund	22
<i>Sum</i>	446

Tabell 1: Fordeling av leksikalske retroflekteringsomgivelser på skuespillere

Det sier seg selv at med ca. 20 forekomster er det ikke mulig å bryte data videre ned i subkategorier på noen meningsfull måte, og analysen som følger i neste avsnitt vil derfor konsentrere seg om de tre første, nemlig Foss, Havrevold og Maurstad. En av hypotesene ovenfor var at retroflektering vil være mer alminnelig blant yngre skuespillere enn eldre, og det er derfor nødvendig å si noe om bakgrunnen til skuespillerne.¹¹

Olafr Havrevold ble født i Oslo i 1895, og hørte derfor klart til den eldste skuespillergenerasjonen i 1969. Han var det meste av sin karriere knyttet til Nationaltheatret. Tordis Maurstad ble født i Kristiansund i 1901, og kan derfor sies å tilhøre samme generasjon som Havrevold. Hun er den eneste av skuespillerne som ikke er født i Oslo, men hun har

¹⁰ Bare omgivelser der den umarkerte koronalen i skriftbildet følger umiddelbart etter /r/ er regnet med i den videre framstillingen. Omgivelser som *være der* og *årene* er således holdt utenfor. Dette er gjort fordi jeg har en mistanke om at ekserperingen her ikke er så nøyaktig som for omgivelser uten vokaltegn mellom /r/ og koronalen.

¹¹ Der ikke annet framgår, er opplysningene hentet fra Arntzen m.fl. (1991).

likevel bakgrunn i en dialekt med retroflektering, tradisjonelt kalt uttrøndsk eller fosenmål. Hun fikk ansettelse ved Det Norske Teatret i 1923, og ble der det meste av sin karriere. (Iflg. Brodal (1981: 25) lyktes hun ikke da hun prøvde for Halfdan Christensen ved Nationaltheatret i 1922 på grunn av "ein aldri så liten dialektfeil".) For Maurstad var det konvensjonelle scenespråket, som i stor grad kan sies å falle sammen med talt riksmål, lenger fra morsmålet enn det som var tilfellet med de to andre skuespillerne. Heller ikke var det dette scenespråket hun til vanlig brukte.¹²

Wenche Foss ble født i Oslo i 1917, og har virket ved det fleste av Oslos scener, bl.a. ved Nationaltheatret fra 1952-1967. Selv om hun i skuespillet spiller Maurstads søster, kan hun vel som 22 år yngre enn Havrevold regnes til generasjonen etter Maurstad og Havrevold. Vardund er født i Oslo ti år etter Foss, i 1927, mens Scharffenberg er født i Oslo i 1939.

5 Resultater

Det ble under gjennomlyttingen snart klart at manglende retroflektering er uhyre sjelden postleksikalsk, og bare de tilfellene der retroflektering mangler, ble derfor ekserpert etter at et tre fulle sider av teksten var gjennomgått. På grunnlag av disse sidene kan antallet postleksikalske retroflekteringsomgivelser i teksten totalt anslås til mellom 500 og 600. Av disse finner vi manglende retroflektering i bare 9 tilfeller. Vi finner med andre ord retroflektering i mellom 98 og 99 % av tilfellene. I alle tilfellene der vi finner splittet uttale, er /r/ knyttet til en trykksterk stavelse. Havrevold er ansvarlig for 4 av tilfellene, Maurstad for 3, og Foss, Scharffenberg og Vardund har en hver.

Samtlige leksikalske omgivelser ble registrert.¹³ Det totale antall omgivelser er som vist i Tabell 1 ovenfor 446. Her finner vi retroflektering i 333 av tilfellene, dvs. i bare 75 % av tilfellene. Det er med andre ord en markant forskjell mellom leksikalske og postleksikalske omgivelser, bare i leksikalske omgivelser finner vi et vesentlig innslag av splittet uttale.

Om vi nå ser på fordeling per skuespiller, viser Tabell 2 en markert forskjell som til en viss grad korrelerer med alder. Den som skiller seg ut, er Havrevold, med en prosent godt under 60. De to eldste av kvinnene ligger rundt 80 %, mens Vardund og Scharffenberg viser ca. 90 %.

¹² Dette lar seg imidlertid ikke høre. Faktisk er det Havrevold som ved første inntrykk avviker mest fra det gjengse scenespråket av i dag. Om dette går tilbake på idiosynkrasi eller en eldre og nå utdødd norm, er vanskelig å si, og ligger utenfor rammen til denne artikkelen.

¹³ Sannsynligheten er likevel stor for at jeg kan ha oversett enkelte tilfeller, selv om registreringen skjedde i to omganger, først i den trykte teksten, og så fra tekst mot lyd.

	Fødselsår	N	Retroflektierungs- prosent
Havrevold	1895	117	56 %
Maurstad	1901	138	80 %
Foss	1917	151	80 %
Vardund	1927	22	91 %
Scharffenberg	1939	18	89 %

Tabell 2: Retroflektierungsprosent fordelt på skuespiller

Ut fra alder ville vente å finne Maurstad sammen med Havrevold, og ikke med den 16 år yngre Foss. Det er fristende å spekulere i om dette kan gå tilbake på hennes dialektbakgrunn, men det lar seg naturligvis ikke fastslå. Det er også mulig at Vardund og Scharffenberg med sine 90 % representerer en stabilisering av utviklingen. En stabilisering må jo ha funnet sted, i og med at fenomenet fremdeles finnes.

La oss nå fordele videre på lingvistisk omgivelse. Fra nå av vil analysene omfatte bare Havrevold, Maurstad og Foss, siden det totale antall data er for lavt for de to andre til å gi meningsfulle resultater. Den første delingen vi kan gjøre, er mellom monomorfematisk og avledet omgivelse. Her vil vi ut fra hypotesene formulert ovenfor, vente å finne høyere retroflektierungsprosent i avledete omgivelser. Resultatene framgår av Tabell 3.

	Monomorfematisk	Avledet
Havrevold	31 % (51)	74 % (66)
Maurstad	74 % (81)	89 % (57)
Foss	69 % (81)	93 % (70)

Tabell 3: Retroflektierung fordelt på avledete og monomorfematiske omgivelser. Totalt antall retroflektierungsomgivelser i parentes.

Vi ser at hypotesen finner støtte i tallene. For alle tre er retroflektierung markert hyppigere i avledete omgivelser. Dette er særlig tydelig hos Havrevold, med en differanse på 43 prosentpoeng, minst tydelig hos Maurstad, der forskjellen er 15 prosentpoeng, mot 24 for Foss.

En annen mulig faktor som kan tenkes å påvirke retroflektierung, er trykk. Dersom forskjellen mellom vanlig dagligtale og scenespråk består i at en i scenespråket forsøker å

undertrykke retroflektierungsregelen, vil vi vente at det vil være vanskeligere å undertrykke den i trykklette stavelser. Grunnen til dette er at splittet uttale innebærer en ekspansjon av lydmassen i stavelsen, noe som går mot den allmenne diakrone tendensen i norsk og andre germanske språk til at trykklette stavelser reduseres. Resultatene i Tabell 4, som viser graden av retroflektering i trykklette stavelser over avledete og monomorfematiske leksikalske omgivelser, støtter denne hypotesen. Bare Havrevold har eksempler på manglende retroflektering i trykklette stavelser. For de to andre finner vi splittet uttale bare knyttet til trykksterke stavelser. Vi ser også at den markante forskjellen mellom monomorfematiske og avledete omgivelser bare framkommer i tilknytning til trykksterke stavelser, men her er resultatene mer usikre fordi datagrunnlaget når det gjelder monomorfematiske omgivelser i trykklette stavelser er altfor dårlig.

	Trykksterk stavelse		Trykklett stavelse	
	Monomorfematisk	Avledet	Monomorfematisk	Avledet
Havrevold	26 % (46)	72 % (36)	80 % (5)	77 % (30)
Maurstad	73 % (79)	86 % (43)	100 % (2)	100 % (14)
Foss	69 % (80)	89 % (45)	100 % (1)	100 % (25)

Tabell 4: Retroflektierungsgrad i trykksterke og trykklette stavelser

Et annen betingelse for at vi skal få splittet uttale, er iflg. Alnæs at (den trykksterke) vokalen foran /r/ er kort. Vi bør derfor også se på i hvilken grad foregående vokallengde spiller inn. I monomorfematiske ord er vokalen i overflaten alltid kort når /r/ følges av en av de ustemte obstruentene /s, t/. Det samme gjelder foran /d/, men her finner vi som nevnt normalt splittet uttale. Foran /l, n/ er vokalen lang i overflaten når retroflektering finner sted. Hva vi finner ved splittet uttale, er vanskelig å si, men min følelse er at normaluttalen da vil være med kort vokal, jf. uttalen av unntaket *Norne* nevnt ovenfor, som med splittet uttale vel må uttales [²nɔr.nə] snarere enn ?[²nu:r.nə]. I avledete omgivelser der stammen ender på vokal + /r/ kan imidlertid vokalen være enten lang eller kort, jf. adjektivene *bart* med lang vokal og *tørt* med kort. Dersom Alnæs har rett, vil vi lettere finne splittet uttale i *tørt*. Et faktum som støtter dette, er at retroflektering er blokkert i b.f.sg. i *narr*, som har kort vokal, jf. ovenfor, mens det går fint i *far*, som har lang vokal. Ut fra dette bør vi undersøke om splittet uttale i avledete omgivelser er mer alminnelig etter kort vokal enn etter lang. Tabell 5 viser at vokallengde har noe å si, selv om forskjellene ikke er dramatiske.

	Etter kort vokal	Etter lang vokal
Havrevold	69 % (26)	80 % (10)
Maurstad	80 % (25)	94 % (18)
Foss	87 % (30)	93 % (15)

Tabell 5: Retroflektierungsgrad etter kort og lang trykksterk vokal i avledete omgivelser

Samtlige resultater til nå tyder på at vi har å gjøre med en variasjonsregel der faktorer i omgivelsene klart påvirker probabiliteten for at retroflektering skal finne sted, men der ingen av de faktorene vi har sett på til nå, har en kategorisk effekt.

Men vi har ennå ikke sett på hvordan koronalen som følger /r/, virker inn. Som vi husker fra gjennomgangen av Alnæs (1925) i avsnitt 1 og gjennomgangen av retroflektierungsregelen i avsnitt 2, representerer /d/ et unntak etter /r/ i trykksterk stavelse i monomorfematiske omgivelser, men ikke i avledete. Jeg presenterer derfor resultatene for /d/ separat i Tabell 6.

	Monomorfematisk	Avledet
Havrevold	0 % (11)	100 % (1)
Maurstad	10 % (10)	100 % (2)
Foss	0 % (11)	100 % (4)

Tabell 6: Retroflektierungsgrad i leksikalske /rd/-forbindelser

Vi ser at retroflektering som ventet på det nærmeste er fraværende i monomorfematiske strukturer.¹⁴ Siden datagrunnlaget er så spinkelt når det gjelder avledete omgivelser, tror jeg ikke en skal gjøre for mye ut av det at en her finner 100 %. Det vi med en viss grad av sikkerhet kan slutte, er at vi har å gjøre med en reell forskjell mellom de to omgivelsene. I monomorfematiske ord er retroflektering normalt blokkert, i avledete former er retroflektering normen. Men om denne her gjennomføres i større eller mindre grad enn foran andre koronaler, kan vi ikke si noe om.

¹⁴ Unntaket hos Maurstad er *ordnet*. Her er det fristende å tro at vi har å gjøre med en 'dialektfeil', ettersom Maurstads morsmål, kristiansunddialekten, retroflekterer også i uavledete /rd/-sekvenser. Det at /rd/ befinner seg i en trekonsonantgruppe kan ha bidratt til at feilen opptrer akkurat i dette ordet. Det finnes mange eksempler på at slike grupper reduseres, jf. den vanlige østlandske uttalen av *ordne*, nemlig [²o:.nə] sammenliknet med *orden*, som alltid uttales [¹or.dn].

Når det gjelder de andre koronalene, skiller jeg på grunn av det magre datagrunnlaget ikke mellom monomorfematiske og avledete omgivelser. Resultatene framgår av Tabell 7.

	/t/	/l/	/n/	/s/
Havrevold	41 % (43)	75 % (4)	33 % (3)	79 % (19)
Maurstad	84 % (82)	0 % (3)	92 % (13)	92 % (12)
Foss	80 % (81)	73 % (11)	100 % (6)	100 % (12)

Tabell 7: Retroflektierungsgrad i leksikalske omgivelser klassifisert etter koronalen etter /r/

Dessverre er tallene i enkelte celler også her basert på et svært spinkelt datagrunnlag. Den svært lave retroflektierungsgraden hos Havrevold foran /n/ og hos Maurstad foran /l/ kan derfor være tilfeldig. Det vi med noenlunde sikkerhet kan slutte er at det er en vesentlig forskjell mellom Havrevold på den ene siden, og Maurstad og Foss på den andre foran /t/. Foran /s/, der datagrunnlaget også er noenlunde solid, er forskjellen den samme, men atskillig mindre. Heller ikke ved å kontrollere for etterfølgende koronal, har det lyktes oss å få ut kategoriske mønstre. Fremdeles peker dataene med andre ord mot en variasjonsregel der de ulike faktorene som påvirker bruken av retroflektierungsregelen må knyttes til probabilitet, og ikke til et enten-eller forhold, ettersom vi ikke med rimelig grad av sikkerhet har lyktes å identifisere omgivelser der regelen virker obligatorisk, og andre der den er blokkert. Det er likevel en mulighet vi ennå ikke har diskutert, nemlig at regelen er blokkert i bestemte ord, mens den er obligatorisk i andre. I utgangspunktet skulle en tro at testing av denne hypotesen ville kreve en enormt mye større mengde data enn den vi har til rådighet her. Men den sterkeste hypotesen, nemlig at *all* variasjon kan tilbakeføres til obligatorisk virkning eller ikke-virkning i ulike leksemer, er falsifisert dersom vi kan finne ett ord som viser variasjon.¹⁵ Om dette skulle være tilfellet, kan vi konkludere med at retroflektierungsregelen er en variasjonsregel i scenespråket, der ulike føringer påvirker sannsynligheten for at den vil virke.¹⁶ Den mest nærliggende tolkningen at et slikt resultat vil være at scenespråket

¹⁵ Dette utelukker naturligvis ikke at det kan finnes andre der vi finner et slikt forutsigbart mønster, men en slik hypotese lar seg i prinsippet ikke teste, og er vel heller ikke særlig interessant.

¹⁶ Om den da også bør klassifiseres slik i østnorsk ellers, er vanskelig å si, men variasjon her synes å være atskillig mer marginal, slik at det er lettere å tolke de eksemplene på manglende retroflektierung som finnes enten som leksikalske unntak, fremmedspråkspåvirkning eller tilfeldig skriftspråkspåvirkning av samme type som når t-en i b.f.sg. nøytrum uttales i for eksempel *huset*.

representerer restene av et stilideal, en fordring som i møtet både med endringer i dagligspråket utenfor teatret så vel som allmenne fonologiske føringer, blir umulig å innfri.

John Gabriel Borkman er faktisk et utmerket stykke for å test om variasjonen også gjør seg gjeldende på lekse nivå, i hvert fall når det gjelder /rt/-omgivelsen. Stykkets fokus, den personen de tre hovedpersonene (pluss fru Wilton) kjemper om, bærer navnet Erhart, som altså inneholder en /rt/-forbindelse, riktignok i en bitrykkstavelse. Om Erhart ikke selv har så mye å si i stykket, blir han desto oftere omtalt. Til sammen har jeg notert navnet 99 ganger fra våre tre skuespilleres munn. Retroflektierungsgraden framgår av Tabell 8.

Havrevold	20 % (10)
Maurstad	81 % (53)
Foss	94 % (36)

Tabell 8: Retroflektierungsgrad i ordet Erhart

Igjen finner vi variasjon. Derved har vi etablert at i det minste for dette ordet må vi ha å gjøre med en variasjonsregel, og vi kan avslutte denne artikkelen slik stykket begynner: "Erhart! Endelig!"

Litteratur

- Alnæs, Ivar (1925). *Norsk uttale-ordbok*. (Oslo: Aschehoug).
- Arntzen, Knut Ove, Trond Olav Svendsen & Morten Moi (red.) (1991). *Kunnskapsforlagets teater- og filmleksikon*. (Oslo: Kunnskapsforlaget).
- Berulfsen, Bjarne (1969). *Norsk uttaleordbok*. (Oslo: Aschehoug).
- Brodal, Svein Erik (1981). *Tordis Maurstad. Komediene, erotisk karakterskildrer, klassikar*. (Oslo: Det Norske Samlaget).
- Ibsen, Henrik (1968). *Nutidsdramaer 1877-99*. 13. utgave, 2. opplag. (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag).
- Kaisse, Ellen & Patricia A. Shaw (1985). 'On the theory of Lexical Phonology', *Phonology Yearbook* 2: 1-30.
- Kenstowicz, Michael (1994), *Phonology in Generative Grammar*. (Oxford: Blackwell).
- Kristoffersen, Gjert (2000). *The Phonology of Norwegian*. (Oxford: Clarendon Press).
- Labov, William (1972). *Sociolinguistic Patterns*. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press).
- Vanvik, Arne (1985). *Norsk uttaleordbok/A Norwegian Pronouncing Dictionary*. (Universitetet i Oslo: Fonetisk institutt).